

પુનરાવર્તનમ્ 2

1. નીચેના શ્લોકોનું ગાન કરો :

શુકવદ્ ભાષણં કુર્યાદ્
બકવદ્ ધ્યાનમાચરેત્ ।
અજવચ્ચર્વણં કુર્યાદ્
ગજવત્ સ્નાનમાચરેત્ ॥ ૧ ॥

ષડ્દોષાઃ પુરુષેણ ઇહ
હાતવ્યાઃ ભૂતિમિચ્છતા ।
નિદ્રા તન્દ્રા ભયં ક્રોધઃ
આલસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૨ ॥

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્ટ્યન્તિ જન્તવઃ ।
તસ્માત્ તદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥ ૩ ॥

વેશેન વપુષા વાચા વિદ્યયા વિનયેન ચ ।
વકારૈઃ પઞ્ચભિર્યુક્તો નરો ભવતિ પૂજિતઃ ॥ ૪ ॥

સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી સત્યેન તપતે રવિઃ ।
સત્યેન વાયવો વાન્તિ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૫ ॥

ટિપ્પણી

ચર્વણમ્ ચાવવું તે હાતવ્યાઃ છોડી દેવા જોઈએ ભૂતિમિચ્છતા ઐશ્વર્યની ઇચ્છા રાખનારે દીર્ઘસૂત્રતા ધીમે ધીમે કાર્ય કરવું વેશેન વેશભૂષાથી વપુષા શરીરથી વાચા વાણીથી પઞ્ચભિઃ પાંચ (થી) ધાર્યતે ધારણ કરે છે.

2. સન્ધિ ધૂટી પાડીને લખો :

- પુનશ્ચન્દનમ્
- સહાયતાર્થમ્
- સ્વયમેવ
- કતિચિત્દિનાનન્તરમ્

3. આપેલાં વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો :

- (1) સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં અમરેલી નગર છે.
- (2) પોતે વસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરતા નથી.
- (3) મારું ગામ મોટું છે.
- (4) અહીં પુસ્તકાલય છે.

4. ઉદાહરણ અનુસાર આપેલાં વાક્યોમાં ફેરફાર કરીને ફરીથી લખો :

સજ્જનઃ શાલામ્ અરક્ષત્ ।

સજ્જનઃ શાલાં રક્ષતિ ।

- (1) માત્રાવાલઃ સિંહમ્ અપશ્યત્ ।

- (2) ચાણક્યઃ પ્રકોષ્ટમ્ અવિશત્ ।

- (3) ક્રીડકઃ કન્દુકમ્ અક્ષિપત્ ।

- (4) વૃક્ષાત્ પર્ણમ્ અપતત્ ।

- (5) સિંહઃ શ્મશાનમ્ અગચ્છત્ ।

5. કૌંસમાં આપેલા શબ્દોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) સિંહઃ સ્વભાર્યયા _____ નદીમ્ અગચ્છત્ । (સહ, તત્ર, ચ)
- (2) મનોજઃ પઠતિ । સમીરઃ _____ પઠતિ । (સહ, અપિ, યત્ર)
- (3) યત્ર પુસ્તકમ્ અસ્તિ । _____ લેખની અપિ અસ્તિ । (સહ, અપિ, તત્ર)
- (4) રક્ષકઃ ગૃહં ક્ષેત્રં _____ રક્ષતિ । (તત્ર, ચ, અપિ)

6. નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) સા સ્નાનં _____ પૂજામ્ અકરોત્ । (કર્તુમ્ / કૃત્વા)
- (2) ધરમઃ પુસ્તકાલયાત્ પુસ્તકં _____ પઠનં કરોતિ । (નીત્વા / નેતુમ્)
- (3) અહં વર્ગખણ્ડાત્ બહિઃ _____ ઇચ્છામિ (ગત્વા / ગન્તુમ)
- (4) લોકસમ્પત્તિઃ સદા _____ । (રક્ષણીયા / રક્ષિત્વા)
- (5) ગજેન્દ્રઃ મોદકં _____ શયનં કરોતિ । (ખાદિતુમ્ / ખાદિત્વા)

ભાષાસજ્જતા

ભાષાના વ્યાવહારિક ઉપયોગની ક્ષમતા કેળવાય, તે જરૂરી છે. આ માટે ભાષાની કેટલીક તકનિકી જાણી લેવી આવશ્યક રહે છે. અહીં આપણે કેટલાંક બિંદુઓના અભ્યાસ દ્વારા આપણી ક્ષમતાઓ વિસ્તારવા પ્રયત્ન કરીશું.

કૃદન્ત :

ધાતુઓ (ક્રિયાવાચક પદો)ને કૃત્ પ્રત્યયો લાગવાથી જે રૂપો બને છે તેને કૃદન્ત કહે છે. આપણે ભાષા સમજવા તેમજ તેને ઉપયોગમાં લેવા માટે આવશ્યક કૃદન્તોને સમજીએ.

સંબંધક ભૂતકૃદન્ત :

આ વાક્યો વાંચો.

- (1) સઃ શાલાં ગત્વા અભ્યાસં કરોતિ ।
- (2) સા પુસ્તકાલયં ગત્વા પુસ્તકમ્ આનયતિ ।
- (3) શિક્ષિકા પુસ્તકં પઠિત્વા કથાં કથયતિ ।

ઉપરોક્ત ત્રણ વાક્યો જુઓ. પ્રથમ વાક્યમાં સઃ શાલાં ગત્વા (જઈને) અભ્યાસં કરોતિ । અહીં જવાની ક્રિયા પહેલાં થાય છે, ત્યાર બાદ અભ્યાસ કરવાની ક્રિયા થાય છે. એટલે પ્રથમ પૂર્ણ થયેલી ક્રિયા સાથે બીજી ક્રિયાને જોડવામાં આવી છે અથવા સંબંધ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. આ માટે ‘ત્વા’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકારે બીજા વાક્યમાં ગત્વા અને ત્રીજા વાક્યમાં પઠિત્વા (વાંચીને) પદો પણ સમજી શકાય છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં વપરાતાં નીચેનાં વાક્યો સમજો :

- (1) માતા કહે છે, ‘ત્યાં જઈને બેસજે...’
- (1) ‘માતા વદતિ, ‘તત્ર ગત્વા ઉપવિશતુ.. ।’
- (2) તે પત્ર લખીને બહાર ગયો.
- (2) સઃ પત્રં લિખિત્વા બહિઃ અગચ્છત્ ।
- (3) તે વિજેતા બનીને ગામમાં આવી.
- (3) સા વિજયિની ભૂત્વા ગ્રામમ્ આગચ્છત્ ।

હવે આ પદોને 'ત્વા' પ્રત્યય લગાડો :

નમ્ - નત્વા

ની - નીત્વા

ગળ્ - ગળયિત્વા

ગમ્ - _____

જિ - _____

રચ્ - _____

મન્ - _____

શ્રુ - શ્રુત્વા

દા - દત્વા

કૃ - _____

દૃશ્ - દૃષ્ટ્વા

જ્યાં ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ લાગેલા હોય ત્યાં 'ત્વા' ની જગ્યાએ માત્ર 'ય' લગાવવામાં આવે છે. જેમ કે,

ગમ્ - ગત્વા પણ આ+ગમ્ - આગમ્ય

ની - નીત્વા પણ આ+ની - આનીય

હવે અહીં આપેલાં વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો :

- (1) કૃષ્ણપ્રસાદ કાર્યાલયમાં જઈને વાત કરે છે.
- (2) રાધિકા ગીત સાંભળીને આનંદ અનુભવે છે.
- (3) હું સ્નાન કરીને દૂધ પીઉં છું.

હેત્વર્થ કૃદન્ત :

વ્યવહારમાં 'હું આમ કરવા ઇચ્છું છું' જેવા શબ્દપ્રયોગનો વારંવાર ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડે છે. જેમ કે,

- (1) હું જવા માગું છું. (ઇચ્છું છું) - અહં ગન્તુમ્ ઇચ્છામિ।
- (2) તે રમવા માગે છે. - સા ક્રીડિતુમ્ ઇચ્છતિ।
- (3) તે જોઈ નથી શકતો. - સઃ દ્રષ્ટું ન શક્નોતિ।

આ વાક્યોમાં ગન્તુમ્, ક્રીડિતુમ્, દ્રષ્ટુમ્ પદો જોઈ શકાય છે. કેટલીક વાતો ખૂબ જ સરળતાથી અહીં વણી શકાઈ છે.

આ પદોને હેત્વર્થ કૃદન્ત કહે છે. હેત્વર્થ કૃદન્ત ધાતુને તુમ્ પ્રત્યય લગાડીને બનાવવામાં આવે છે. હેત્વર્થ કૃદન્તનાં રૂપો બનાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

ગમ્ - ગન્તુમ્

રમ્ - રન્તુમ્

ની - નેતુમ્

પા - પાતુમ્

પઠ્ - પઠિતુમ્

રચ્ - રચયિતુમ્

ક્રીડ્ - _____

ચલ્ - _____

કથ્ - _____

ખાદ્ - _____

ગા - _____

દા - _____

આ વાક્યોનો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરો:

- (1) તે પરીક્ષા આપવા ઇચ્છે છે.
- (2) તે પાણી પીવા ઇચ્છે છે.
- (3) હું પુસ્તક વાંચવા માગું છું.

પ્રવૃત્તિ :

દ્વિતીય સત્રના પાઠ્યપુસ્તકમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલ હેત્વર્થ કૃદન્તનાં રૂપો શોધો અને વર્ગખંડમાં તેની ચર્ચા કરો.

વિધ્યર્થ કૃદન્ત :

આ વાક્યો વાંચો અને સમજો.

- (1) માતા હંમેશા વંદનીય છે. - માતા સદા વન્દનીયા ।
- (2) સત્યનું હંમેશાં આચરણ કરવું જોઈએ. - સત્યં સદા આચરણીયમ્ ।
- (3) મનથી સતત સ્મરણ કરવું જોઈએ. - મનસા સતતં સ્મરણીયમ્ ।

અહીં વન્દનીયા, આચરણીયમ્, સ્મરણીયમ્ જેવાં પદો જોવા મળે છે. આપણે વ્યવહારમાં સ્મરણીય, આદરણીય, વન્દનીય, મનનીય, માનનીય જેવાં પદોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ પદોને વિધ્યર્થ કૃદન્ત કહેવામાં આવે છે. અલબત્ત તેના ઉપયોગ વખતે આ કૃદન્ત જે નામપદના વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવે તે મુજબ તેના લિંગમાં પરિવર્તન થશે તેવું ધ્યાન રાખવાનું રહે છે. જેમ કે,

વન્દનીયઃ પુરુષઃ, વન્દનીયા સન્નારી, વન્દનીયં તીર્થમ્ ।

હ્યસ્તન ભૂતકાળ :

ભાષાના વ્યાવહારિક ઉપયોગમાં ભૂતકાળની વિગતો રજૂ કરવાની આવડત કેળવવી પડે છે. આ માટે દરેક ભાષામાં ભૂતકાળની વ્યવસ્થા હોય છે. સંસ્કૃતમાં ભૂતકાળના ત્રણ પ્રકાર છે. અદ્યતન ભૂતકાળ, હ્યસ્તન ભૂતકાળ અને પરોક્ષ ભૂતકાળ. અહીં આપણે જેનો વ્યવહારમાં વધારે ઉપયોગ થાય છે તેવા હ્યસ્તન ભૂતકાળનો પરિચય કેળવીશું.

- (1) એકદા સઃ દ્રોણાચાર્યસ્ય સમીપમ્ અગચ્છત્ અવદત્ ચ ।
- (2) શનૈઃ શનૈઃ સઃ કુશલઃ ધનુર્ધરઃ અભવત્ ।

ઉપરનાં વાક્યો આત્મશ્રદ્ધાયાઃ બલમ્ પાઠમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં આગચ્છત્, અવદત્, અભવત્ વગેરે હસ્તન ભૂતકાળનાં રૂપો છે.

- નજીકના સમયમાં થઈ ગયેલી ક્રિયા માટે હસ્તન ભૂતકાળ વપરાય છે.
- હસ્તન ભૂતકાળની નિશાની ‘અ’ છે. તે ધાતુની આગળ મુકાય છે.
- આમ અ + ધાતુ + વિકરણપ્રત્યય + પરસ્મૈપદી કે આત્મનેપદી પ્રત્યય = હસ્તન ભૂતકાળનું રૂપ બને છે.

દા. ત. : અ + ગચ્છ + અ + ત્ = અગચ્છત્

અ + ભવ્ + અ + ત્ = અભવત્

અ + વદ્ + અ + ત્ = અવદત્

અવ્યય :

વાક્યમાં નામપદ, ક્રિયાપદ, સર્વનામ, વિશેષણ જેવી બાબતો ઉપરાંત અવ્યયનો પણ સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે જે પદોમાં લિંગ, વચન કે વિભક્તિના કારણે કોઈ ફેરફાર થતો નથી તેને ‘અવ્યય’ કહેવાય છે. આ અવ્યય ક્યારેક આપણી વાત ભારપૂર્વક રજૂ કરવા, પ્રશ્ન પૂછવા, સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ચિતાર આપવા ઉપયોગી થાય છે.

નીચે કેટલાક અવ્યયો આપેલા છે તેનો ઉપયોગ સમજાવો.

(1) યદા . . . તદા (જ્યારે... ત્યારે)

યદા કાકઃ આહારાર્થં ગચ્છતિ તદા સર્પઃ એકં શાવકં ખાદતિ ।

(2) યદિ . . . તર્હિ (જો... તો)

યદિ ધનં દાસ્યસિ તર્હિ સઃ ગમિષ્યતિ ।

(3) યથા . . . તથા (જેવો... તેવો)

યથા રાજા તથા પ્રજા ।

(4) અત્ર . . . તત્ર (અહીં... ત્યાં)

અત્ર અનેકાનિ ચિત્રાણિ સન્તિ । તત્ર વિતરણવ્યવસ્થા અસ્તિ ।

(5) અપિ (પણ)

ગુરુદેવ અહમ્ અપિ તવ શિષ્યં ભવિતુમ્ ઇચ્છામિ ।

(6) अन्यथा (नहि तो)

नय माम्, अन्यथा अहं त्वां खादिष्यामि ।

(7) अधुना (हमेश्च, હવે)

अधुना वयं सुखेन वसामः ।

(8) अद्य (आज)

अद्य सोमवासरः ।

(9) वा (અથવા)

नदीजलेन कूपजलेन वा वृक्षस्य सेचनं भवति ।

(10) सर्वदा (હંમેશ્ચ)

अहं सर्वदा सत्यं वदामि ।

(11) अन्यत्र (બીજે)

जलस्य अभावे जनाः अन्यत्र गच्छन्ति ।

(12) एव (જ)

सन्तोषः एव पुरुषस्य परं निधानम् ।

(13) उच्चैः (મોટેથી)

विप्राः उच्चैः मन्त्रगानं कुर्वन्ति ।

(14) नीचैः (ધીમેથી)

मम भगिनी नीचैः भाषते ।

